

МУМТОЗ ҚОФИЯГА ОИД БАДИИЙ САНЪАТЛАР ТАДҚИҚИ

Ҳамроева Орзигул Жалоловна

ТошДЎТАУ, филология фанлари бўйича фалсафа доктори (PhD)

Аннотация: «Бадойи ус-санойи» Атуллы Хуссейни – один из важнейших трактатов по теоретическим основам классической поэзии. Брошюра дает глубокий анализ искусства. Статья исследует искусство классической рифмы в брошюре.

Ключевые слова: поэтика, брошюра, наука Сегона (Троица наук), вес сна, рифма, виды рифмы

A STUDY OF THE ART OF CLASSICAL RHYME

Annotation: Atoullah Husseini's Badoyi us-sanoyi is one of the most important treatises on the theoretical foundations of classical poetry. The pamphlet provides an in-depth analysis of the arts. The article explores the art of classical rhyme in the pamphlet.

Key words: poetry, brochure, “ilmi segona” (the trio of sciences), aruz, rhyme, the types of rhyme

Мумтоз поэтиканинг таркибий қисмларидан бадойиъ ус-санойиъ араб фасохатида нутқ гўзалликларини ифода қилиш мақсади билан махсус илм сифатида юзага келди. Балоғат фанларининг иккинчи навъи сифатида шаклланган бу илм кейинчалик мумтоз поэтиканинг муҳим таркибий қисмларидан бири сифатида шаклланди. Атоуллоҳ Ҳусайнийнинг таъкидлашича, балоғат фанларининг биринчи навъи зотий гўзалликлардир, яъни бу гўзаллик табиий ҳуснга монанд, бу илмлар маоний илми ва иккинчиси баён илмидир. Бадиъ илми бу икки илмга тобе илм бўлиб, ажам шоирлари ташбиҳ, истиора, киноя каби машҳур ва кўп учрайдиган зотий гўзалликлар билан оразий гўзалликларни ўзаро қўшган ҳолда бу илмни шакллантиришган. Балоғат фанлари ва кейинчалик мумтоз поэтиканинг муҳим таркибий қисмига айланган бадиий санъатларга бағишланган рисолалар араб ва форс адабиётида яратила бошланди. Араб мумтоз поэтикасида Абдуллоҳ ибн Муътазнинг “Китоб ул-бадиъ”, Наср бинни Ҳасаннинг “Маҳосин ул-калом”, Қудаман ибн Жаъфарнинг “Нақд уш-шеър”, Абу Абдуллоҳ Хоразмийнинг “Мафотих ул-улум”, Юсуф Саккокийнинг “Мифтоҳ ул-улум”, Абдул Қаҳир Журжонийнинг “Китоби асрор ул-балоға”, форс тилида яратилган Умур Родиёнийнинг “Таржимон ул-балоға”, Рашидиддин Вотвотнинг “Ҳадойиқ ус-сехр”, Атоуллоҳ Ҳусайнийнинг “Бадойиъ ус-санойиъ”, туркий тилда яратилган Аҳмад Тарзийнинг “Фунун ул-балоға” асарларида илми бадеъ етарлича тадқиқ этилган. Атоуллоҳ Ҳусайнийнинг “Бадойиъ ус-санойиъ” асари бу илмнинг тадқиқига бағишланган муҳим рисолалардан биридир. Форс тилида яратилган ушбу рисолада бадиий санъатлар лафзий, маъновий, ва маъно ва лафзга бирдек хизмат қиладиган бадиий санъатлар каби турларга ажратилган ҳолда тадқиқ қилинган. Муаллиф рисола яратиш чоғида ўзига яратилган бадиий санъатларга оид рисолаларни бирма-бир ўрганиб, таҳлил қилиб чиққан, бадиий санъатларни изоҳлаш чоғида уларга мурожаат қилган. Бадиий санъатларга оид

маълумотларни “Мифтоҳ ул улум”, “Ҳадойиқ ус-сехр”, “Тибён ул-баён” каби поэтикага илмига бағишланган асарлардаги маълумотлар билан таққослаган ҳолда муносабат билдиради. Асар сўзбошисида муаллиф Яратгандан мадад сўраган ҳолда, агар карам соҳиби карам айласа, “Такмилу-с-синоъа” китоби ёзилишини ва унда шеърнинг жами фунуни муфассалу мукаммал баён этилишини аён қилиб, илми бадеъга оид мукаммал китоб яратишни ният қилганини келтирилади. Асарнинг бошланғич қисмида аруз вазни, зиҳофлар, баҳрлар борасида кичик тадқиқот келтирилиб, бадий санъатлар таҳлилига ўтилади. “Бадойиъ ус-санойиъ” асарида “Лафзий гўзалликлар ўшул ҳукмдаги ва хат сувратиға тааллуқлуғ гўзалликлар баёнида”, “Маънавий гўзалликлар баёнида”, “Маънавий гўзалликларнинг иккинчи навъи”, “Араб фусаҳоси калом гўзалликларидин ҳисобламаған ном қўймаған ва ажам шуароси ул жумладин ҳисоблаган нималар баёнида”, “Лафзию маънавий гўзалликлар, яъни ул санъатлар баёнидаким сўзда аларнинг йиғиндиси ҳуснға боис бўлур, гарчи ҳусндорлиқ бу икковининг бирида иккинчисига нисбатан кўпроқ бўлса ҳам”, “Мазкур умумий айблар зикринда”, “Маъноға тақалғуси айблар”, “Шуаро орасинда амалда бўлған баёнға муҳтож бўлған баъзи алфоз баёнида” сарлавҳалар остида бадий санъатлар таҳлил қилинган.

Шарқ мумтоз поэтикаси 3 таркибий қисм: илми аруз, илми қофия ва илми бадеъни ўз ичига олади. Бу уч илм мумтоз поэтиканинг муҳим илмларидан бўлиб, ўзаро бир-бирига боғлиқ. Хусусан, қофиянинг вазний турлари аруз илми билан, мумтоз қофияга асосланадиган бадий санъатлар бевосита илми қофия билан боғлиқ. “Бадойиъ ус-санойиъ” илми бадеъга бағишланган рисола бўлса-да, унда қофия илми билан боғлиқ, қофиянинг назарий асосларига таянадиган бадий санъатлар таснифи анчагина. Асар лафзий санъатлар таснифи билан бошланади. Бадий санъатларга оид деярли барча рисоаларда уларнинг таснифи *тарсиъ* санъати билан бошланади. Маълумки, тарсиъ байт мисраларидаги барча сўзларнинг ўзаро қофия ва вазн жиҳатидан мос тушишига асосланган санъатдир. Баъзи араб олимлари бу санъатни сажънинг тури сифатида баҳолашади ва уни тажниси тарсиъ санъатининг баёнида келтиришади. Атоуллоҳ Ҳусайний бошқа форс тилида яратилган рисоалар сингари тарсиъ санъатини ибтидо санъат сифатида асарнинг бошланғичида келтиради.

Зи рўяиш мунфаъили гулҳо, фитода бўстон дарҳам,

Ба кўяиш муттасили дилҳо кушода, дўстон ҳуррам.

Эътибор берилса, мисралардаги ҳар бир сўз ўзаро қофиядош. Тарсиъ санъатида қофиянинг ҳар доим ҳам тўла мос тушмаслиги ҳолати учрайди. Бу ҳолат қофия илмидаги уюби қофиядаги баъзи ҳодисаларга дахлдор. Хусусан, баъзан мисралардаги сўзлар айнан қофиядош бўлмай, кўмакчи ёки радифнинг такрори оҳангдошликни юзага келтириши мумкин. Бу ҳолат қофия илми назариясида таъкидланган. Мисраларда айнаи ҳолат учраса-да, фан арбоблари буни тарсиъ санъатига мисол сифатида тан олишади.

Кас фиристод ба сатр андар айём маро,

Ки, макун ёд ба шеър андар бисёр маро.

Баъзи ўринларда қофия туфайли вазнда ихтилофлар кузатилиши мумкин, бундай ҳолатнинг ҳам тарсиъ санъати қонуниятига зид эмас. Атоуллоҳ Ҳусайний қофия талаби билан вазннинг бузилиши ҳолати акс этган парчаларни Рашидиддин Вотвотнинг қасидаси мисолида тушунтиради.

Эй, мунаққар ба ту нўжум-и жалол,

Вей, муқаррар ба ту русум-и камол.

Бўстоне-ст садр-и ту зи наъим,

В-осмоне-ст қадр-и ту зи жалол.

“Ҳадоиқ ус-сеҳр”да келтирилишича, муаллифнинг ушбу қасидаси бошдан-оёқ тарсиъ санъатига асосланган мусарраъ қасидадир.

Қофияга асосланадиган санъатлардан яна бири **сажъ**дир. Араб олимларнинг кўпчилиги сажъни насрдаги қофия сифатида баҳолашади, бироқ баъзи олимлар сажъ назмга ҳам, насрга ҳам бирдек алоқадор эканлигини таъкидлашади. Юсуф Саккокий “Мифтоҳ ул-улум” асарида сажъ “наسر бўлаклари охиридаги сўзлар шеърдаги қофия каби” бўлишини айтади.

Дўстон, вафое надидам, ҳар замон жафое кашидам.

Атоуллоҳ Ҳусайний сажънинг 3 тури: сажъ-и мутавозий, сажъ-и мутарраф ва тарсиъ каби турлари борлигини эътироф этади, уларни бирма-бир изоҳлайди, байтлар мисолида тушунтиради. Табиийки, бу ўринда сажъ санъати борасидаги ихтилофий қарашлар каби унинг турлари борасида ҳам олимлар орасида фикрий айричалик кўзга ташланади. Хусусан, баъзи олимлар сажънинг фақат насрга оидлигини таъкидлаб, тарсиъни алоҳида санъат сифатида баҳолашади. Баъзи олимлар эса тарсиъни сажънинг бир тури сифатида эътироф этадилар.

Қофияга асосланадиган бадий санъатлардан бири **таштир** бўлиб, “Бадойиъ ус-санойиъ” асарида бу каби байт мисраларининг бўлакларга ажралган қофияга асосланадиган санъатлар таснифи талайгина. Таштир мисрани икки бўлакка ўзаро қофиядош бўлиб бўлинишига асосланадиган санъат туридир.

Будам аз ишқи ту **зор**-у гаштам аз ҳажрат **низор**,

Як раҳ аз баҳри **худо** // бихром эй маҳ **суйи мо**.

Бу мусажжаълик ҳолати икки мисрада зоҳир бўлса ҳам, уларнинг бир-бирига алоқаси бўлмай, ўзаро мустақил қофияланидилар.

Зи жаври **ҳабиб**, // жафойи **рақиб**,

Дилам шуд **фигор**, // танам шуд **зор**

Тажзия санъати ҳам байт мисраларининг ички қофиядошлигига асосланадиган бадий санъатлардан биридир. Тажзиянинг таштир санъатидан фарқи шундаки, биринчи мисра ярмининг иккинчи мисра ярми билан мусажжаъ ҳолатида бўлишига асосланади.

Чу рафтий **нигоро**, надорам зо ҳажр,

Ба тан ҳеч **ёро**, ба дил ҳеч сабр.

Мисрадаги **ҳажр** – **сабр** қофиядош сўзлари асосий қофия бўлиб, мисра ўртасидаги **нигоро** – **ёро** сўзлари ўзаро ички қофияга асосланадиган тажзия санъатини юзга келтирган.

“Бадойиъ ус-санойиъ” асарида **тасмит** ҳам лафзий санъатлардан бири сифатида келтирилади. Бунда Атоуллоҳ Хусайний мураббаъ, мухаммас, мусаддас, мусабба, мусамман каби шеър шаклларининг бандлараро қофияланишини келтиради. Масалан, мураббаъ шеър шаклида уч миранинг ўзаро қофияланиб, 4-мисра бандларни боғлаб турувчи асосий қофия сифатида келиши байтлар мисолида кўрсатилади.

Аз оташи ғам сўхтам, гар ба *нигоҳе*,
Ин ғамзадаро шод куний нест *гуноҳе*,
Мурдам зи ғами ҳажр, худороки, чу *моҳе*
Бинмой шабе рўю халосам кун аз ин **ғам!**

Рашидиддин Вотвот эса тасмит санъатини бир байтни 4 тенг бўлакка бўлиб, уч бўлагини ўзаро бир қофия атрофида бирлаштириб, тўртинчи бўлакда асосий қофия келтирилишига асосланадиган санъат сифатида таърифлайди. Бундай шеърни мусажжаъ деб ҳам аташларини таъкидлайди.

Рабъ аз дилам **пурхун кунам** // хоки диман **гулгун кунам**, //
Атлодро **Жайхун кунам** // аз оби чашми хештан.

Байтлардаги мисраларнинг ўзаро ички қофияга асосланиши асосида юзага чиқадиган бадий санъатлардан яна бири **ташириъ** санъатидир. Баъзи олимлар уни **ташириҳ**, **зулқофиятайн** ҳам дейдилар. Бу санъатнинг ўзига хослиги шундаки, шоирлар шеърни икки ёки ундан ортиқ қофия асосида тузадилар, уларнинг ҳар бирида тўхталинса ҳам, янги байт ҳосил бўлди, шеърнинг моҳияти бузилмайди.

Чу куний бағолат гузаре *сўйи мо*,
Бинишин қадаре, руҳи худ *бинамо*.

Ҳама кас дилу жон бидеҳадки хўрад,
Зи лабат шакаре, бирасон *ҳамаро*.

Санамо, зи суккони дарат чу мане,
Набувад дигаре ба ту аз *вафо*.

Ушбу шеър мутадорики мусаммани махбун вазнида ёзилган, рукнлар саккиз маротаба файлун/файлун/файлун/файлун шаклида келган. Асосий қофия: *сўйи мо – бинамо – ҳамаро – вафо*. Агар биринчи қофияда тўхталинадиган бўлса, мусаддас шаклга эга бўлади, яъни мисра сўнгидаги бир рукн (файлун) кейинги мисранинг бошига ўтказилади:

Чу куни бағолат *гузаре*,
Сўйи мо, бинишин *қадаре*.

Ҳама кас дилу жон бидеҳад,
Ки, хўрад зи лабат *шакаре*.

Санамо зи суккони дарат,
Чу мане набувад *дигаре*.

Мусаддас шаклдаги байтларни бирлаштириб турувчи асосий қофиялар сифатида эса *гузаре – қадаре – шакаре – дигаре* сўзлари келтирилган. Бу каби санъатнинг ўзига хослиги шундаки, тушиб қолган бўлаклар йиғилса, ўша баҳрдаги байт ҳосил бўлади. Атоуллоҳ Ҳусайний буни ихтиро сифатида баҳолайди. Юқоридаги байтларда тушиб қолган бўлакларни бирлаштирамиз:

Рухи худ бигушо бирасон,

Ҳамаро ба навоз-и вафо.

Атоуллоҳ Ҳусайний бу санъат турини **тафлиқу талфиқ** деб номлашни таклиф қилади. Чунки “тафлиқ” сўзининг маъноси “ёрмоқ”дир, “талфиқ” эса “йиғмоқ”дир. Кўриниб турибдики, бу санъат турида жузвларни бир-биридан ажратиб, бошқа бирига улангани асосида янги бир байт ҳосил қилинади.

Хулоса қилиб шуни айтиш мумкинки, илми бадеъ қофия илми билан узвий боғлиқ, лафз гўзаллигини таъминлаш учун оҳангдошлик жуда муҳим. Шунинг учун ҳам мумтоз қофия назарияси “илми сегона”нинг барчасини чуқур билишни тақозо қилади.

Фойдаланилган адабиётлар

1. Абдуллоҳ ибн Муътазз. Китоб ал-бадиъ / И.Ю.Крачковский. Избранные сочинения. Т.VI. – С. 179-257.
2. Атоуллоҳ Ҳусайний. Бадойиъ ус-санойиъ (Форсчадан А.Рустамов таржимаси) –Т. 1981.
3. Абдурахмон Жомий. Рисолаи қофияи Мулла Жомий. Калькутта, 1867. С.38
4. Вохид Табризи. Джем и мухтасар. Критический текст, пер. И примеч. А. Е Бертельса. – М.: Наука, 1959. -С.158.
5. Муҳаммад ибн Умур ар-Родиёний. Таржумон ул-балоға. Бо таснифи муқаддима ва зайли ҳавоши ва тарожими аълум ба хомаи қавим. –Техрон, 1339.
6. Рашид ад-дин Ватват. Хада’иқ ас-сеҳр фи дақа’иқ аш-ши’р. Перевод с персидского и факсимиле. –М.: Наука, 1985.
7. Шамси Қайси Розий. Ал-Муъжам фи маъойири ашъору-л-ажам. - Душанбе: Адиб, 1991. - Саҳ. 161.
8. Шайх Аҳмад Тарозий. Фунуну-л-балоға. - Т.: Хазиана, 1996. – Б. 210.

ЎЗБЕК АДАБИЁТИ РИВОЖИДА ТАШҚИ АНЪАНАЛАРНИНГ ЎРНИ.

Балтаева Икбал Таджибаевна

Ўзбекистон давлат жисмоний тарбия ва спорт университети

“Ўзбек ва чет тиллари” кафедраси доценти, филология фанлари номзоди,

Олимова Мавжуда Келдиёровна

Бухоро вилояти Ғиждувон тумани 29-сонли мактабнинг

она тили ва адабиёт фани ўқитувчиси

Аннотация: ворисийликнинг давомийлигини адабий-иждодий анъаналар таъминлайди. Муайян тарихий даврда яратилиб, ҳам ўша давр кишилари томонидан тан оlinиб, эътироф этилган ва кейинги замон адиблари